

Cotepeyv di Dîwana Şêx Şemseddînê Exlatî da

(Reduplications in Sheikh Shamseddin Akhlata's Diwan)

(Şeyh Şemseddin Ahlati Divanı'nda İkillemeler)

Önder BEYTER*

Zafer AÇAR**

Article Type: Research Article // Gotara Lêkolînî Received // Hatîn: 09.10.2024 Accepted // Pejirandin: 05.11.2024 Published // Weşandin: 29.11.2024 Pages // Rûpel: 1-17 DOI: 10.55106/kurdiName.1564380	This work is licensed under the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY NC) https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/
Citation/Atif: Beyter, Önder û Açar, Zafer, Cotepeyv di Dîwana Şêx Şemseddînê Exlatî da, 2024, <i>KurdiName</i> , 11, r. 1-17	
Authors Contributions/Rêjeya Nivîskaran: Data Collection: Author-1 (%60), Author-2 (%40), Data Analysis: Author-1 (%60), Author-2 (%40), Submission and Revision: Author-1 (%60), Author-2 (%40)	
Plagiarism/Întihal: This article has been reviewed by at least two referees and scanned via ithenticate plagiarism website // <i>Ev gotar herî kêrî jî aliyê 2 hakeman va hatiye nirxandin û di malpera întihalê ithenticate ra hatiye derbaskirin.</i>	

Kurte

Cotepeyv wekî cureyê komepeyvyan bi dubarebûna morfem an jî peyvyan saz dibe ku bi vê dibe qalibekî rêzimanî û maneyî. Dîsa cotepeyv di rîsteyê da erkên giring ên wekî xurtkirina hêza ravekirinê, dupatkirina wateyê û dewlemendkirina têgehê hildigire. Hin rêzimanên kurmançî cih daye pênasê û nimûnekirina cotepeyvyan, lê xusûsen, di kategorîkirina cotepeyvyan da, di lîteratura kurdî da kêr xebat hene û herwiha li ser metnên kurmançî kêr xebat hatine kirin. Xebata me cotepeyvên Dîwana Şêx Şemseddînê Exlatî vedikole. Yek ji egerên vê xebatê jî hêla şîira Exlatî ya ku bi tekrara deng û peyvyan saz bûyî û ahenga muzîkal e ku têra xwe nimûneyan pêşkêşî vê sehayê dike. Me di xebata xwe de ji bo cotepeyvyan çar kategorî pêşniyaz kir û me her kategoriyek jî dabeşî ser çendîn sernavan kirin. Her wiha ji bo van sernavan jî me ji *Dîwana Exlatî* mînak anîn û parve kirin. Cotepeyvên ku me li gorî kategoriyan lîste kir û yê alfabetîk rêzkirî me anî di pêveka xebatê de li ser tabloyan pêşkêş kir. Bi vê xebata xwe ve me di *Dîwana Exlatî* da 106 cotepeyv tesbît kirin. Herwiha me dît ku Exlatî di dîwana xwe da cotepeyvên ji heman peyvyan û herwiha yê ji peyvên hemwate, nêzwate û diwate bi kar anîne. Dîsa bi qasî ku me tesbît kir, Exlatî di helbestên xwe da di forma navdêr, rengdêr, hoker, lêker û nîdayê da sûd ji cotepeyvyan wergirtiye û bi wasîteya daçek û gihanekan jî cotepeyv çêkirine. Dîsa me dît ku Exlatî di helbestên xwe da cotepeyvên ku ji peyvên bêwate çêdibin, neemilandine. Ji aliyekî din ve jî pareke mezin ya cotepeyvên Exlatî karekter û meşrebê wî yê tesewîfî diyar dike ku hêjayî lêkolînan e.

Peyvên Sereke: Cotepeyv, cureyên cotepeyvyan, Dîwana Şêx Şemseddînê Exlatî**Abstract**

Reduplications are grammatical and semantic word patterns consisting of morpheme and word repetitions. At the same time, they are structures that increase the power of interpretation, strengthen meaning and enrich concepts in sentences. Although some linguistic studies in Kurdish have included definitions and

*Xwendekarê doktorayê, Zanîngeha Bîngolê, Ziman û Edebiyata Kurdî, Turkiye, beyter1990@hotmail.com, Orcid: 0009-0002-4859-3004 // *PhD student of Kurdish Language and Literature, University of Bingol Turkiye, beyter1990@hotmail.com, Orcid: 0009-0002-4859-3004*

**Doç. Dr., Zanîngeha Bîngolê, Şaxa Makezanista Ziman û Edebiyata Kurdî, Turkiye, zafer13acar65@gmail.com, Orcid: 0000-0001-5323-9531 // *Assoc. Prof., Bingol University, Department Kurdish Language and Literature, Turkiye, zafer13acar65@gmail.com, Orcid: 0000-0001-5323-9531*

exemplifications of doubling, there are very few studies in the literature on categorization and selected examples from Kurdish texts. Our study analyzes the reduplications of Şey Şemseddin Akhlati's Diwan. One of the factors that led to this study is the literary expressions and musical harmony consisting of sound and word repetitions in Akhlati's poetry, which contains enough material for this subject. Our study consists of two parts. In our study, we have dealt with the subject in four categories, each category consisting of different headings. For each heading, we have explained the examples we have quoted from Ahlati Divan. In the appendix of our study, we have tabulated and presented the reduplications that we have divided into categories together with the ones we have arranged in alphabetical order. In this study, we have identified 106 reduplications in Akhlati's Diwan. We have found that Akhlati uses reduplications in the Diwan as consisting of the same words, synonyms, close meaning, antonyms. In the same way, we found out that he utilized the noun, adjective, adverb, verb and noun forms of doublets, and formed doublets with the help of prepositions and conjunctions. We also found out that Akhlati did not use reduplications formed with meaningless words. On the other hand, we revealed that a significant number of reduplications in Akhlati's Diwan point to his Sufi style and character and that this aspect is worthy of research.

Keywords: Reduplications, reduplication types, Sheikh Shamseddin Akhlati's Diwan

Özet

İkilemeler morfem ve kelime tekrarlarından oluşan dilbilgisel ve anlamsal söz kalıplarıdır. Aynı zamanda cümle içerisinde yorum gücünü artıran, anlamı güçlendiren ve kavramları zenginleştiren yapılarıdır. Kürtçe'de kimi dilbilgisi çalışmalarında ikilemelerin tanım ve örneklendirmelerine yer verilmiş olsa da, literatürde, kategorilendirme hususunda ve Kürtçe metinlerden seçme örnekler vererek yapılan çalışmalar çok azdır. Çalışmamız Şey Şemseddin Ahlati Divanı'nın ikilemelerini incelemektedir. Bu çalışmaya neden olan etkenlerden birisi de Ahlati'nin şiirindeki ses ve kelime tekrarlarından oluşan edebi ifadeler ve müzikal ahenktir ki bu konu için yeterince malzemeyi ihtiva etmektedir. Çalışmamızda konuyu her bir kategorisi farklı başlıklardan oluşan dört kategori halinde ele aldık. Her başlık için Ahlati Divanı'ndan alıntıladığımız örnekleri açıkladık. Kategorilere ayırdığımız ikilemeleri de çalışmamızın ekinde alfabetik sıraya göre dizdiklerimiz ile birlikte tablolaştırarak sunduk. Bu çalışmamızla Ahlati'nin Divanı'nda 106 ikileme tesbit ettik ve ikilemelerin; aynı sözcüklerden oluşan, eş anlamlı, yakın anlamlı, zıt anlamlı şeklinde kullandığımızı gördük. Aynı şekilde ikilemelerin isim, sıfat, zarf, eylem ve nida biçimlerinden faydalandığımızı, edat ve bağlaçlar yardımıyla da ikileme oluşturulduğunu ortaya çıkardık. Yine Ahlati'nin anlamsız sözcüklerle oluşturulan ikilemeleri kullanmadığını tesbit ettik. Öte yandan Ahlati'nin Divanı'ndaki önemli sayıda ikilemenin onun tasavvufî meşrep ve karakterine işaret ettiğini ve bu yönüyle araştırmaya değer olduğunu ortaya koyduk.

Anahtar Kelimer: İkileme, ikileme türleri, Şeyh Şemseddin Ahlati Divanı

Despêk

Cotepeyv di kurmancî da wekî dubarekirina peyvan hatiye pênasekirin û wisa jî wekî têgeheke rêzimanî ketiye lîteraturê. Lê di îngilizî da dema em berê xwe didine lîteraturê, em dibînin ev têgeh anku *reduplication* dubarebûna dangan, morfem an jî peyvan nîşan dîke ku dikare wekî "(du)carîkirin"ê bê manekirin. Hasphelmath û Sims (2010, r. 38) cotepeyvê bi kopîkirina perçe yan jî qurmekê îfade dikin ku li vir "kopîkirin" îfadeyeke krîfîk e ji bo pênasekirina vê têgehê. Urbanczyk (2017) jî cotepeyvyan wekî cureyeke sazkirina peyvan dibîne ku dema qîsmekî peyvê yan jî temamê wê dubare dibe, cotepeyv saz dibe û ev qîsmê kopîkirî dikare ji perçe yeke peyvê yan jî komên peyvan pêk were. Di tirkî da jî têgeh li ser ducarîkirinê anku *ikilemeyê* saz bûye ku ji bo binyad û tebîeta têgehê maneyeke guncan jê re dîtiye. Jixwe di eynî xebata xwe da Hasphelmath û Sims ji bo hin cureyên cotepeyvyan têgeha *duplîfixesê* pêşniyaz dikin ku (Hasphelmath û Sims, 2010, r. 39) ducarîkirina morfeman xweş nîşan dide.

Dîsa, gelek xebatan ev binyadên semantîk, morfolojîk û morfosentaktîk pênase kirine. Cotepeyv wekî îfadeyên qalibî ne ku hêmanên wê nayên perçekirin Baran (2010, r.39). Cotepeyv bi gelemperî wekî wan hêmanan tên pênasekirin ku bi dubarebûna bêjeyên hemwate, nêzwate û diywate ava dibin û her wisa dewlemendiya zimanî ya ji hêla hebûna bêjeyî nîşan didin. Cotepeyv hema hema di hemû zimanan da hene û ji hêmanên heyîna bêjeyî ne (Taş, 2012, r. 43). Cotepeyv ew koma peyvvan e ku ji dudu yan jî zêdetir peyvvan pêk tînin û di navbera wan da pergaleke dengî heye, ji hêla teşe û maneyê tîkildarî hev in û hemwate, nêzwate yan jî diywate ne (Korkmaz, 2010, r. 123). Dîsa li gorî dîtineke din, cotepeyv, rêbazeke ravekirinê ya bêdaraz e ku ji bo xurtkirina hêza vegotinê, dupatkirina wateyê û dewlemendkirina têgehê tê emilandin. Cotepeyv her wisa wê peywirê jî tînin cih ku gotinên pêşiyên û biwêj di hişê mirov da rûnên. Dîsa tiştê ku li beramberî îfadeyên dirêj, hêz û quwetê dide biwêjan, ew cotepeyv in ku di avaniya wan da heye (Demir, 2006, r. 596). Her wisa bedewbûn û lihevhatina deng, dirûvgirtina wateyê û rêzikî, di ristesaziyê da emilandina wê ya wekî navdêr, rengdêr, hoker û lêkeran û her wiha xurtkirina hêza ravekirinê, dupatkirina wateyê û dewlemendkirina têgehê ji taybetiyên sereke yê cotepeyvvan in (Aktan, 2016, r. 27).

Ev xebat helbet ne xebata pênasekirina cotepeyvvan an jî nîşandana binyada wan û teorîzekirina wan e di şexsê kurmançî da. Lê ev xebat wê yekê dide ber xwe ku cotepeyvvan li ser hin kategoriyên diyar ji berhemeke klasîk a kurdî nîşan bide û nimûne bike. Bi vê, him berî dide gramera van îfadeyan him jî berî dide rehendê maneyî yê van îfadeyan ku di vegêrana edebî anku belaxetê da giring in.

Ji bo ku em xebata xwe li ser kategoriyên tetbîq bikin me anî ji xebatên mîna Hatipoğlu (1981), Demir (2006), Korkmaz (2010), (Ertekin û Açar, 2015), Urbanczyk (2017) zêdetir sîd wergirt. Herwisa ji bo ku em nimûneyên xwe jê bidin me deqê Dîwana Şêx Şemsedîn Exlatî hilbijart ku me ji du nusxeyan; xebata Serdar (2015) û çapa Wezaretê Çand û Turîzmê (2022) sîd wergirt.

Li ser kategorîkirina cotepeyvvan dikare bê gotin ku di gelek zimanan da gelek xebatan ev hêman him jî aliyê rêzimanî û him jî aliyê maneyî ve kategorîze kirine. Bo nimûne (Çürük, 2016) derdibire ku Hans Georg Müller ji aliyê maneyê ve cotepeyv kirine duwazdeh kategorî ku bixwe jî di bin bîst kategorî/sernavî da cotepeyvvan ji aliyê maneyê ve dinirxîne ku tevî binbeşê sernavan hejmareke mezin ya wan maneyan bi dest dikevin. Dema em berê xwe didine kurdî, di berhemên rêzimanên kurmançî da û di xebata Ertekin û Açar da hin kategorîkirin hatine kirin lê wekî ku Ertekin û Açar (2015, r. 91) amaje pê kirine ev mijar dikare bê berfirehkirin û di bin kategoriyên din da bê nirxandin.

Ji aliyê xwe ve Ertekin û Açar (2015, r. 85-86) di gotara xwe da wek mane û şiklî cotepeyv dabeşî du kategoriyên sereke kirine û di bin kategoriya wateyê da cotepeyv wekî cotepeyvên hemwate, cotepeyvên diywate, cotepeyvên nêzwate û cotepeyvên tîkilhev; di bin kategoriya şiklî da jî cotepeyv wekî cotepeyvên ducarî, cotepeyvên nêzdeng û cotepeyvên hevedudanî dabeş kirine. Lê me ji wan cudatir di xebata xwe da cotepeyv bi ser çar kategoriyên dabeş kirin ku ew jî ji aliyê avabûna wateyê, ji aliyê avabûna peyvê, ji aliyê cureya peyvê û ji aliyê dariştina peyvvan ve ne. Dîsa ev kategorî jî her yek di nava xwe da dabeşî bi ser çend sernavên cuda dibin ku ev yek di beşa tîkildar da hatiye destnîşankirin. Her di vir da divê em destnîşan bikin ku me

ravekirina mijar û sernavan û tetbîqkirina wê li ser *Dîwana Exlatî* rexberî hev meşand. Anku piştî ku me sernav pênase û rave kir û her wiha çend nimûne parve kirin, bi şûnda me cih da mînakên ji dîwanê. Di tetbîqkirina sernavan a bi ser dîwanê da û di bîterkirina mînakên ji dîwanê da em bi giştî bi ser ketin, lêbelê di wan herdu sernavên cotepeyvyan da yên ku bi peyvên bêwate ava dibin, me di *Dîwana Exlatî* da nimûne nedîtin ku ev jî tê wê wateyê ku Exlatî di dîwana xwe da cotepeyvên bêmane bi kar neanîne.

Di beşa duyem a xebata xwe da jî me cotepeyvên ku di *Dîwana Exlatî* da derbas dibin, beş bi beş kirin lîste û her wiha herî dawî jî me lîsteya sercem cotepeyvyan wek pêvek di dawiya gotarê da parve kir.

Wekî dawiya vê qismê, ku kurt bimîne jî divê em behsa Exlatî û şewaza wî bikin ku terza helbesta wî bûye îlhama vê xebatê. Şêx Şemseddînê Exlatî ji gelek aliyên ve xwedî şewazeke serbixwe ye. Di helbesta kurdî ya klasîk da qalib û hêmanên sentaktîk yên nû ava kirine (Yılmaz, 2013, r. 60). Çawa ku Başçî û Aykaç (2022, r. 77) jî derdibirin; “Exlatî dubarekirina tîpan, deng û kîteyan bi hostatî bi kar anîye û bi uslûba xwe ya serkeftî nîşanî me dide ku wî çiqas giringî daye mûsîqaya helbestê. Lewma dikare bê gotin, xala sereke ya şîira wî, aheng û armaniya xurt e.” Li aliyekî din ew tîpên ku Exlatî di helbestên xwe da bi kar anîne, him dikarin bibin keresteyên lêkolînên fonolojîk ku Adak (2017, r. 51) hêmanên dîwanê mîna serwa, serwaya hundurîn (tesmît), paşserwa, tekrîr, cînas, îştîqaq, î’ade, eks, muwazene, aliterasyon û hwd. nîşan dide, him jî di peywenda xebatên morfolojîk da dikare bikeve ber lêkolînan ku ev xebat bi vê peywendê wan tekraran di nav vegira cotepeyvyan da vedikole.

1. Kategoriyên Cotepeyvyan

Di vê xebatê da me cotepeyv bi ser çar kategoriyan da dabeş kirin û me vekolîna xwe li gorî van kategoriyan pêk anî. Helbet ev her çar kategorî jî di nav xwe da bi ser çendîn sernavên cuda dabeş dibin. Kategoriyên sereke yên ku ev xebat li ser ava bûye ew kategorî ne ku cotepeyvyan “ji hêla avabûna wateyê”, “ji hêla avabûna peyvê”, “ji hêla cureya peyvê” û “ji hêla dariştina bêjeyan” vediçirîne û herweha nimûne û analîzan pêşkêş dike.

1.1. Cotepeyv ji Aliyê Avabûna Wateyê ve

Ziman heyîneke zindî ye û timî hin peyvên wê dimirin, jê dikevin û hin peyvên nû jî li gorî şert û mercên jiyanê û pêdiviya demê, peyda dibin û tên wucûdê. Dema ev peyv peyda dibin an jî tên çêkirin, rêbazek jî ew e ku sûd ji cotepeyvyan were girtin. Bi dubarekirina heman peyvê yan jî bi pevxistina du peyvên cuda ve wateyeke nû, ya xurt û berfirehtir tê bidestxistin. Ev jî derfetê dide ku mirov bi kêm peyvyan, pir wateyan îfade bike. Lê wekî ku Hatipoğlu jî diyar dike, faktora herî giring a ku cotepeyvyan derdixe holê, mane ye (Hatipoğlu, 1981, r. 55) û mirov dikare li gorî çarçoveya kategoriyên li xwarê, ji hêla wateyê ve li ser cotepeyvyan raweste.

1.1.1. Cotepeyvên ku bi dubarebûna heman peyvê pêk tên

Ji bo bidestxistina maneyê xurt, gelek caran bi rêya dubarekirina heman peyvê cotepeyv tên bidestxistin.

Mînak: bilez bilez, bere bere, car carî, dilop dilopî, hêdî hêdî, zû zû.

Geh li ser min ew tibû bar geh tibûm ez li wî sîwar
(Exlatî 3/9)¹ Her li bo tîkrîme **car car** ku kerê min *pari mir*

Exlatî di vê malikê da di herdu misrayan da jî cotepeyv bi kar aniye û îfadeyeke xurt bi dest xistiye û her wiha bi rêya cotepeyvê di navbera herdu misrayan da jî ahengek pêk aniye. Lêbelê **geh geha** di misraya yekem da ji ber ku wek qalib li pey hev bi kar neaniye, me nekir nav lîsteya cotepeyvvan. Ev qalib zêdetir wekî gihanekên lêkdayî/hevedanî tê zanîn di kurmançî da ku "ne...ne, yan...yan, çiqas...ewqas" çend ji wan gihanekan in.

Sotim ji xemê **mû mû** ta çendî biçim **sû sû**
(Exlatî 7/2) *Ey dosti were zû zû hey hey Çelebî qum qum*

Di vê malika Exlatî da jî em çend nimûneyên cotepeyvên ji dubarebûna heman peyvî pêk tên dibînin. Exlatî di vir da diyar dike ku ew ji ber kul û xemê mû bi mû, têt bi têt şewitiye û wî rêya xwe wenda kiriye û nizane dê bi ku da biçê. Û lewma jî gazî kesê dost dike ku were hewara wî û rêyê nîşanî wî bide. Di vir da jî Exlatî bi emilandina cotepeyvê ve hem maneya malikên xwe xurt kiriye û hem jî muzîkalîte û ahenga wê berz kiriye. Dîsa Exlatî di vir da ji peyva farisî "sû"yê cotepeyv çêkiriye ku tê maneya "rê" û "alî". Ev bêje her wiha di peyva ku di Tirkî da wekî "çarşî" û di Kurdî da jî wekî "çarşî" hebûna xwe didomîne, tê maneya sûk û bazarê. Her wisa dema em ji hêla vê kategoriyê li *Dîwana Exlatî* dinihêrin, em dibînin ku 34 cotepeyvên ji vê cureyê hatine emilandin.

1.1.2. Cotepeyvên ku bi dubarebûna peyvên hemwate û nêzwate pêk tên

Di van cure cotepeyvvan da bi gelemperî du peyvên hemwate digel hev tên emilandin. Anku mirov dema ji hêla wateyê ve li van peyvvan binihêre, mirov dê bibîne ku maneya herduyan jî yek e û bi tenê forma peyvê ji hev cuda ye. Helbet meqseda emilandina li dû hev a du peyvên hemwate ew yek e ku îfadeyeke xurttir were bidestxistin.

Mînak: ar û heya, agir û alav, ax û wax, dil û can, canik û camêr, cerg û hinav, cewr û cefa, cil û cor, cih û war, eşq û muhbet, gul û giya...

Dîsa di nav van cotepeyvên hemwate û nêzwate da hin cotepeyv hene ku ji xeynî maneyê, ji hêla teşeyê ve jî dişibin hev û ahengeke şiklî jî di navbera wan da heye.

Mînak: zar û zêç, canik û camêr, ax û wax...

Dema ku em ji vê aliyê ve li *Dîwana Exlatî* dinihêrin, em dibînin ku di dîwanê da 64 cotepeyvên ji vê kategoriyê hatine emilandin ku ev jî rêjeyeke bilind e. Anku dîwan di warê kategoriya cotepeyvên hemwate û nêzwate da pir dewlemend e. Di cotepeyvên vê kategoriyê da Exlatî gelekî sîd ji mezmûnên edebiyata klasîk û her wiha peyvên Erebî û Farisî wergirtiye. Dema em li van cotepeyvvan dinihêrin, em dibînin ku gelekê wan bi rêya peyvek Erebî, yek Kurdî û yan jî yek Erebî, yek Farisî hatine sazîkirin. Ev yek di wan malikên Exlatî da jî dixuyê ku me wek nimûne li jêrê parve kirin.

Aşiq û dîwane yim ez muqîmê meyxane yim ez

¹ Nimûneyên ji *Dîwana Exlatî* me ji xebata Serdar (2015) û çapa Wezaretê Çand û Turîzmê (2022) wergirtin. Di vir va reqema ewil rêza helbestê, reqema duyem jî rêza malikê nîşan didin. Anku "3" di vir da helbesta 3yem û "9" jî malika 9em îfade dike.

(Exlatî 1/3) Sot wekî perwane yim ez ten tele lat la la

Durrghuher in biha yin ev cumle ji ber cema yîn ev

(Exlatî 8/7) Li aşiqan sefa yin ev wey ku bibêm wey ku nebêm

Geh geh wekî dîwane tigerim li kûyifan

(Exlatî 11/6) Geh bêser û saman tiçime **qerye û şaran**

1.1.3. Cotepeyvên ku bi dubarebûna peyvên dijwate pêk tên

Di kurdî da rêbazeke din a pêkanîna cotepeyvyan jî emilandina peyvên dijwate ne. Hatipoğlu diyar dike ku di forma cotepeyvê da emilandina peyvên dijwate ya li rex hev, bi gelemperî sînorên wê têgehê nîşan didin ku tê xwestin were ravekirin (Hatipoğlu, 1981, r. 59).

Mînak: *kar û zîrar* (birayê hev in), (*wek şev û roj* (ji hev dûr in/cuda ne), *xêr û şer* (tê da nemaye), *zû û dereng* (dê derkeve holê), *kêm zêde* (dişibin hev), *çepûrast* (lê dixê).

Wekî ku ji van mînakên jî diyar e, cotepeyvên bi vî rengî, darazê radigihînin û her wiha rastiyeke destnîşan û tewsîf dikin. Ji vê kategoriyê di *Dîwana Exlatî* da bi tenê 6 nimûne hene û me 3 jê li xwarê parve kirin.

Ji weqtê ku tinoşim me yê işqa Celalî

(Exlatî 10/4) Ne **leyl û nehar** bûn ne ev gunbedê gerdan

Ez xumar im baqerar im **roj û şev**

(Exlatî 14/2) Dûr ji yar im lew tizarim yol bilî

Ezi bêcah û meqam im **xadim û şah û xulam** im

(Exlatî 12/6) Meşriq û **nûr û zelam** im tenenaha ya hû

Di van malikên Exlatî da em dibînin ku dîsa cotepeyvên dikevin çarçoveya kategoriya jorîn, hatine saz kirin ku herdu peyvên wê yan Erebî, yan jî Kurdî ne. Anku Exlatî, *şev roj* hem bi Kurdî û hem jî bi Erebî îfade kiriye ku pê derfeta îfadekirina helbesta xwe dewlemendtir kiriye. Lê divê em wê yekê jî destnîşan bikin ku heger em ji hêla maneyê ve li ser hûr bibin, “leyl û nehar” di rûpela 142yem da dibe ku ne cotepeyv be. Lewra di vî malikê da wiha tê gotin, “Wextê (di qalûbelayê da) ku min ji bezma elestê vexwar meya işqa îlahî, hê ne şev û roj hebû û ne jî ev gunbada gerdan (asîmanê bêstûn).” Lê leyl û nehar ji ber ku wek form, cotepeyv e, me ew jî kir nav listeyê. Ji aliyekî din ve, di vir da em dîsa cotepeyvên wekî “şah û xulam/nûr û zelam (ronahî û tarîfî)” dibînin ku ji têgehên dijber hatine saz kirin. Bi xwendineke sethî ve mirov nikare vî malikê fam bike. Lewra şair dibêje ku ew hem şah e û hem jî xulam û hem ronahî ye û hem jî tarîfî. Ji lewma jî divê mirov hay ji felsefeya şairî hebe ku meqseda wî çî ye di vî malikê da.

1.1.4. Cotepeyvên ku bi dubarebûna du peyvyan pêk tên ku yek jê bi wate ya din bêwate ye

Cureyeke cotepeyvyan jî ew e ku bi dubarebûna du peyvyan pêk tên ku wekî di sernavê da jî derbas dibe, yek jê bi wate ya din jî bêwate ye. Di van cure cotepeyvyan da yan peyva yekem an jî peyva duyem bi awayekî têkûz watedar e, peyva din siya peyva watedar e û bi kêrî xurtkirina wateyê tê (Hatipoğlu, 1981, r. 59). Dema em li mînakên li jêr dinîhêrin jî em dibînin

ku carinan peyva yekem watedar e û ya duyem li gorî peyva yekem teşeyê werdigire û her wiha carinan jî peyva duyem watedar e û lewma peyva yekem diçe ser dirûvê ya duyem.

Mînakên watedarbûna peyva yekem: fen û fût, fend û finaz (Borak, 2014, r. 18), vir û vizik, hişkîhola, zar û zêç.

Mînakên watedarbûna peyva duyem: çil û çiya, kilîkor, ripîreş, şilîşet, xilîxar, zipîziha, kûzî kulfet.

Her wisa bi qasî ku ji mînakên jêr diyar e, peyva bêwate yan jî ya di bin siya peyva watedar da timî bi herfa ewil a peyva watedar ve dest pê dike.

Mînak: çil û çiya, fen û fût, fend û finaz, vir û vizik, hişkîhola, kilîkor, ripîreş, şilîşet, xilîxar, zipîziha, zar û zêç, kûzî kulfet.

Di *Dîwana Exlatî* da em rastî cotepeyvên ku dikevin çarçoveya vê kategoriyê nehatin.

1.1.5. Cotepeyvên ku bi dubarebûna du peyvên bêwate pêk tên

Peyvên ku cotepeyvên di vê kategoriyê da jê çêdibin, ji ber ku bi serê xwe maneyekê îfade nakin, bi awayekî cuda û tenê nayên emilandin. Lê bi şertê ku digel hev bînan bikaranîn, ji van cure peyvên, îfadeyên watedar pêk tên.

Mînak: çîç vîç, tiroviro, şeqlobeqlo, hitil mitil.

Dîsa di *Dîwana Exlatî* da em rastî cotepeyvên ku dikevin çarçoveya vê kategoriyê jî nehatin.

1.2. Cotepeyv ji Aliyê Avabûna Peyvê ve

Cotepeyv ji hêla avabûna peyvê ve jî di nav xwe da dabeşî çar kategoriyan dibin. Ev cure cotepeyv ji hejmar, gihanek û daçekan çêdibin. Dîsa di vê kategoriyê da cureyek ji cureyên cotepeyvên bi "m"yê çêdibin. Cotepeyvên ku dikevin vê çarçoveyê tevî nimûneyên xwe li xwarê ne:

1.2.1. Cotepeyvên ji hejmaran çêdibin

Ev îfadeyên qalibî dikeve nava mêjerê ku peyvên hejmaran diyar dikin wekî jimarnav bûye cureyê peyvên di hin xebatên kurmancî da. Hinek peyvên ku hejmaran îfade dikin, ji ya piçûk ber bi ya mezin rêz dibin û bi vî awayî cotepeyvên pêk tînin (Demir, 2006, r. 595). Carinan jî bi dubarebûna heman hejmarê ve jî cotepeyv çêdibe.²

Mînak: du sê quriş, neh deh meriv, bîst sî serî pez, tizbiya xwe pênc pênc berde, hûn dudu dudu werin.³

Di *Dîwana Exlatî* da em rastî cotepeyvên ji vê cureyê jî nehatin.

1.2.2. Cotepeyvên bi "m"yê çêdibin

² Xuyaye ku jimarên "dudu" û "sisê" (reng e sê sê ye) bi vê mantiqê saz bûne.

³ Dîsa hin jimarnavên mîna yeko yeko, yek bi yek, du lib du lib... jî hene ku di risteyan da bi erka hokerê radibin.

Ev cure cotepeyv bi dubarebûna heman peyvê çêdibin, lêbelê dengê ewil ê peyva duyem dikeve û dengê “m”yê dikeve şûnê. Çoraklı (2001, r. 58) diyar kiriye ku ev taybetî bi tenê di zimanê Tirkî da heye û hêza afirîneriya zimanê Tirkî nîşan dide. Lêbelê diyar e ku ev yek, ne bi tenê taybetiyeke zimanê Tirkî ye, her wisa taybetiyeke zimanê Kurdî ye jî. Lewra ev xusus di Kurdî da jî heye ku me mînakên wê li jêr nîşan dan.

Mînak: dar mar, heval meval, kel mel, kevir mevir, jin min, tişt mişt, zar mar, xan man.

Di *Dîwana Exlatî* da cotepeyvên ji vê cureyê jî tunene.

1.2.3. Cotepeyvên ji bikaranîna gihanekan çêdibin

Ji bo dupatkirin û xurtkirina wateyê bi bikaranîna gihanekan cotepeyv tîr çêkirin. Di wan cure cotepeyvên da yê bi gihanekan çêdibin, gihanek bi gelemperî dikevin navbera heman peyvên, yan jî peyvên hemwate.

Mînak: çem û çem, jin û mîr, jêr û jor, jîn û jiyan, lez û bez, rev û bez.

Di *Dîwana Exlatî* da gelek bêjeyên hemwate bi rêya gihaneka “û”yê di forma cotepeyvê da hatine emilandin ku çend nimûne jê jî ev in; "cerg û hinav, ehd û wefa, pêt û pereng, roj û şev, ser û rîş, xemr û şerab". Her wisa bi qasî ku me tesbît kir ji vê kategoriyê jî di *Dîwana Exlatî* da 64 cotepeyv hene û me 3 malik jî wek nimûne li xwarê parve kirin.

Walleh û kas im û deng im mest im û şox im û şeng im
(Exlatî 12/5) Serbiser **pêt û pereng** im tenenaha ya hû

Waleh û mest im û faş im **ser û rîş**an di tiraş im
(Exlatî 12/14) Ku ev est mal û qumaş im tenenaha ya hû

Îname nav ehd û wefa xeyrî te me havêt qefa
(Exlatî 1/7) Ku gehe min **zewq û sefa** ten tele lat la la

Dema em li van hersê malikên Exlatî dinihêrin, em dibînin ku bi gihaneka “û”yê, peyvên hemwate bi hev ve hatine girêdan û jê cotepeyv hatine çêkirin. Dîsa ev peyvên hemwate di malikekê da herdu jî bi Kurdî, di malikekê da herdu jî bi Erebî û di malikeke din da jî yek bi Kurdî û yek jî bi Farisî hatine emilandin. Pêt û pereng bi Kurdî, zewq û sefa bi Erebî û ser û rîş jî bi Kurdî û Farisî ne. Tan (2015, r.82) cotepeyvên peyvek bi kurdî yek bi erebî bi perwerdeya medreseyê ve girêdide, li gorî wî ders bi erebî dihatin xwendin lê bi kurdî dihatin şirovekirin loma ev awa ketiye zimanê kurdî.

1.2.4. Cotepeyvên ji bikaranîna daçekan çêdibin

Ji bo dupatkirin û xurtkirina wateyê bi emilandina daçekan cotepeyv tîr çêkirin. Di wan cure cotepeyvên da yê bi daçekan çêdibin, daçek bi gelemperî dikevin navbera heman peyvên.

Mînak: rê bi rê, ref bi ref, rû bi rû.

Ji hêla vê cureyê ve jî dema em li *Dîwana Exlatî* dinihêrin, em dibînin ku bi tenê 3 cotepeyv hene ku bi emilandina daçekan çêbûne û ew jî ev in:

Hûn mebên ku 'v⁴ derd e evro rast e dilê kul xelat
(Exlatî 2/3) Ev e mîras hate bal min **qern bi qern û pişt bi pişt**

Walleh û kas im û deng im mest im û şox im û şeng im
(Exlatî 12/5) **Serbiser** pêt û pereng im tenenaha ya hû

1.3. Cotepeyv ji Aliyê Cureya Peyvê ve

Cotepeyvên ku ji cureyên peyvan pêk tên wekî kategoriyeke sêyem di vê xebatê da cih girtin. Ev cureyên peyvan jî navdêr, rengdêr, hoker, lêker û nîda ne û tevî nimûneyên xwe li xwarê ne:

1.3.1. Cotepeyvên ji navdêran pêk tên

Di Kurdî da hem ji navdêrên taybet û hem jî ji yên cîsn û celean cotepeyv çêdibin.
Mînakên navên taybet: Çîn û maçîn, Elî û Welî, Xelo û Celî, Heso û Huso.
Mînakên navên cîsn û celean: ref bi ref, derî bi derî, kuçe bi kuçe, kolan bi kolan.

Tirk û Zeng im şox û şeng im yol bilî
(Exlatî 14/1) Pir bireng im mest û deng im yol bilî

Di vê malika jor da em dibîbin ku Exlatî wek navên taybet, navê Tirk û Zengiyên emilandine û di helbesta xwe da cih daye van navan. Her wisa Exlatî di dîwana xwe da cih daye 43 cotepeyvên ji vê kategoriye ku nimûneyeke din jî me li xwarê parve kir.

Enber û misk û bixûr im **sihuf û lewh û zebûr** im
(Exlatî 12/12) **Agir û av im û nûr** im tenenaha ya hû

Di vê malika xwe da Exlatî bi mezmûn û jêderên edebiyata klasîk, cotepeyv pêk anîne û di helbesta xwe da bi kar anîne. Enber, misk û bixûr hersê jî madeyên bêhnê ne û ji ber bêhna wan a xweş tên bikaranîn û di edebiyata klasîk da digel bêhna wan a xweş, ji ber rengê wan ê reş di şibandina rengê porê yarê da jî tên bikaranîn. Dîsa meqsed ji sihuf, lewh û zebûrê jî Kitêba Miqedes e û her wiha agir û av û nûr jî ji xwe ji enasirê erbeyê ne. Şair bi emilandina van ve hem ji hêla cotepeyvan ve û hem jî ji hêla maneyê ve di malika xwe da ahengek ava kiriye.

1.3.2. Cotepeyvên ji rengdêran pêk tên

Di Kurdî da bi rengdêran jî cotepeyv tên çêkirin û rêbaza wê jî ew e ku li dû navekî, du rengdêrên ji heman bêjeyî yan jî ji bêjeyên cuda tên emilandin û cotepeyv tên çêkirin.

Mînak: Xorxor, guşguş (ava guşguş), şeqlobeqlo, serabera, amil tamil, qijobelek, heleb celebî, taqtaqî.

Derdê 'işqê weh li min rojê ezel kir sernivîşt
(Exlatî 2/1) Her ji hingê dilê kul bûye çî **biryan û birişt**

Di beyta jor da Exlatî diyar dike ku Roja Elest gava derdê işq, anku eşqa îlahî jê ra wekî sernivîşt (enînivîs) hat nivîsîn û pê ve dilê wî, fena biryan û birişt hatiye biraştin û pehtin û êdî jê ra tebatî nemaye.

Tirk û Zeng im **şox û şeng** im yol bilî

⁴ Herfa ku li vir dixuyê divê "ev" be. Anku riste wiha ye: "Hûn mebên ku ev derd e..." Lê ji ber weznê, bêjeya "ev" hatiye kurtkirin da ku bi rêya weslê wekî "ku" were xwendin û wekî kêteyekî were qebûlkirin.

(Exlatî 14/1) Pir bireng im **mest û deng** im yol bilî

Wekî ji van herdu mînakên me parve kirin eşkere ye ku di *Dîwana Exlatî* da hemû cotepeyvên rengdêran ji meznûnên edebiyata klasîk hatine saz kirin.

1.3.3. Cotepeyvên ji hokeran pêk tên

Wekî cureyên din, cotepeyvên bi bikaranîna hokeran çêdibin jî armanca wan, xurtkirin û zelalkirina wateyê ye. Beşek ji van cotepeyvên ji bêjeyên ku bi eslê xwe hoker in, beşeke din jî ji bêjeyên ku bi eslê xwe navdêr û rengdêr in, tên çêkirin.

Mînak: bere bere, car carî, car bi car, dem demî, dem bi dem, her û her, hêdî hêdî, tim û tim, zû zû, sivik sivik, giran giran.

Di *Dîwana Exlatî* da jî ji vê kategoriyê 28 cotepeyv hatine emilandin. Wekî me li jor jî diyar kir, ji van cotepeyvên hinek jê bi bêjeyên hokeran, hinek jê jî yên wekî “dil dil” û “geş geş/xweş xweş” bi bijeyên di eslê xwe da navdêr û rengdêr in, hatine saz kirin.

Car car ki tibit şeb şeb hey hey Çelebî qum qum
(Exlatî 7/1) **Xweş xweş** tibim ez **heb heb** hey hey Çelebî qum qum

.....**xweş xweş** ta sa vebim ez **geş geş**
(Exlatî 7/5)**weş weş** hey hey Çelebî qum qum

1.3.4. Cotepeyvên ji lêkeran pêk tên

Di çêkirina cotepeyvên da rêyek jî emilandina lêkeran e. Di vir da bi lêkerên kişandî yan jî bi peyvên gireyên lêkerî wergirtine, cotepeyvên tên çêkirin.

Mînak: bilebil kirin, gijgijandin, mîlmîlîn, qîlqîlîn, xulxulîn, galegal kirin, mirremirr kirin, nêzenêz kirin, (min) dîtiye nedîtiye, tê bîrê nayê bîrê.

Mîşkê ku bûye dijmin hinban kiriye **kun kun**
(Exlatî 15/5) Nehîşt genim û erzin rêj biriye poxînê

Hûn lêm negirin zeq zeq yêkcarî bûyim **şeq şeq**
(Exlatî 7/4) Heq maye tinê heq heq hey hey Çelebî qum qum⁵

Di van herdu malikên jor da Exlatî cotepeyvên ji dubarekirina lêkera kunkirinê (qulkirin) û lêkera olandanê şeqkirinê bi kar anîne. Her wiha Exlatî di *dîwana* xwe da 5 cotepeyvên cure lêker bi kar anîne.

1.3.5. Cotepeyvên ji nîdayan pêk tên

Hatipoğlu diyar dike ku ji bo xurtkirin û dupatkirina coş, hest û ramanên nîdayê îfade dikin, hema hema di hemû zimanan da nîda tên dubarekirin û hetta carinan tên sêbarekirin jî (Hatipoğlu, 1981, r. 32-33).

Mînak: ax ax, ax wax, hey wax, hela hela, heyf û mixabin.

Derd im ji te bit tex tex munşeqq e dil im rex rex
(Exlatî 7/13) Dîdar me tivê **ax ax** hey hey Çelebî qum qum

Şehmarê xemê ‘îşqê dîsan ser ku hilîna

⁵ Eger Exlatî "qum" wekî lêkera erebî bi kar anîbe di maneya “rabe”yê da ev jî dibe nimûneya vê kategoriyê.

(Exlatî 6/4) **Feryad û fixan** ku ‘v dilê mecrûhi bi gest im

Di van herdu malikên jor da Exlatî cotepeyvên ji dubarekirina nîdaya “ax ax”ê û nîdaya “feryad û figanê” ya ji du bêjeyên hemwate pêk tê, bi kar anîne. Her wiha Exlatî di dîwana xwe da 10 cotepeyvên cure nîda bi kar anîne.⁶

1.4. Dariştina bêjeyan ji cotepeyvvan

Di kurdî da fonksiyoneke gelekî giring a cotepeyvvan jî ew e ku pê, peyvên nû tên dariştin. Navê dengê heyber û neheyberan di serî da bi cotepeyvvan bi peywirên curbicur peyvên tên çêkirin û ev kategorî jî tevî nimûmeyên xwe wiha ne:

1.4.1. Dariştina navê heywan û gihayan ji cotepeyvvan

Di kurmançî da navê hin ajal û giyayan bi rêya cotepeyvvan hatine lêkirin. Ji bo vê jî paşgîrên ‘-ok’, ‘-ik’, ‘-îk’, ‘-k’ hatine bikaranîn (Ertekin û Açar, 2015: 85).

Mînakên navên heywanan: bilbil, hudhud, fatfatok, gumgumok, legleg, perperik, pinpinîk, pûpûk, şevşevok, xapxapok, xalxalok.

Kunde tibêjit qû qû **hudhud** xwe tibêjit pû pû
(Exlatî 7/11) Ez her tibêjim hû hû hey hey Çelebî qum qum

Bilbilê aşiqê werd im gelekî bêxwab û xwerd im
(Exlatî 12/15) Ji xemê dostê bi derd im tenenaha ya hû

Di *Dîwana Exlatî* da ji bo vê kategoriyê me navê çivîkên “bilbil û hudhud” ên di malikên jor da derbas dibin bîter kirin.

Mînakên navên gihayan: gezgezok, kirkirk, lavlavk, xaşxaşk.

Di *Dîwana Exlatî* da me cotepeyvên ji navên nebatan bîter nekirin.

1.4.2. Dariştina navê dengê heyber û neheyberan ji cotepeyvvan

Ev cure dariştin bi rêya vedengan (peyvên olandanê) pêk tên. Vedeng ew cure peyv in ku hewl didin dengê bûyerên siruştî nîşan bidin (Hatiboğlu, 1981, r. 35). Di vê kategoriyê da ji xeynî olandana dengên siruştî, me cih da dengên ku ji însan û heywanan jî olan didin.

Mînakên dengên însanan: fişefiş, hîkehîk, qareqar, mizemiz, nalenal, nêzenêz, barebar, tîqetîq, pîrqpîrq, zarezar.

Kunde tibêjit qû qû hudhud xwe tibêjit pû pû
(Exlatî 7/11) Ez her tibêjim **hû hû** hey hey Çelebî qum qum

Di terîqeta Xelwetiyan da salik bi derxistina dengê “hû” ve zikrê xwe dikin û diyar e ku Exlatî jî sûd ji vê “hû”yê wergirtiye û ev îfade wek cotepeyv di helbesta xwe da emilandiye. Em ê li xwarê bi berfirehî li ser vê mijarê rawestin.

⁶ Li vir divê ev jî bê gotin ku xwendina çivîk û teyran jî cureyek ji nîdayê ye ya di navbera wan candaran da ku ew jî wekî nimûne dikare li vir bê dan ku di *Dîwana Exlatî* da nimûneyên wê gelek in. Lê ji bo ku li jêr di bin kategoriya “1.4.”ê da hatine nirxandin em li vir nimûneyan nadin.

Mînakên dengên heywanan: çîvteçîvt, ewteewt, hîrehîr, kalekal, kastekast, oreor, qebeqeb, qîqeçîq, zîqeçîq.

Di *Dîwana Exlatî* da wekî dengên heywanan, “qû qû”ya kundan û “pû pû”ya hudhudan derbas dibe. Di Kurmancî da ji bo hudhudê, di heman demê da navên mîna “Silêmanê Dunukil, Dîksilêman, Dodo, Hophopk” jî tê gotin. Lewra wisa tê bawerkirin ku vê çivîkê di navbera Hz. Silêman û Melîkeya Sebeyê Belqîsê da xeberguhêzî kiriye (Harman û Kurnaz, 1998, r. 461).

Kunde tibêjît **qû qû** hudhud xwe tibêjît **pû pû**
(Exlatî 7/11) Ez her tibêjim hû hû hey hey Çelebî qum qum

Mînakên dengên neheyberan: çipeçip, çirkeçirk, gupegup, guregur, guşeguş, gurmegurm, vîzevîz (Yıldırım, 2013, r. 436).

Di dîwanê da me ji vê kategoriye cotepeyv tesbît nekirin.

Ji aliyekî din ve, di *Dîwana Exlatî* da çend helbest hene ku bi temamî ji rengvedana kişandina zîkr û wîrdan pêk tên ku zîkr û wîrd xusûsiyeteke sereke ya terîqetan e. Helbestên Exlatî yên bi malikên li xwarê dest pê dikin, nîşaneyeke xurt a vê yekê ye.

Mest û xerab im ji meyê ten tele lat la la
(Exlatî 1/1) Dibêjim ez ya lebeyê ten tele lat la la

Car car ki tibit şeb şeb hey hey Çelebî qum qum
(Exlatî 7/1) Xweş xweş tibim ez heb heb hey hey Çelebî qum qum

Ez ku mestê meyê ‘îşq im tenenaha ya hû
(Exlatî 12/1) Misr û Bexdad û Dimeşq im tenenaha ya hû

Uzlet tikirim daîm dîsan wekû kungir
(Exlatî 13/1) Her wê ku hebit kavilek ez lê tuxwînim qû qû

Dema meriv li wan helbestên Exlatî dinihêre, yên bi malikên li jor dest pê dikin, mirov bi eşkereyî dibîne ku Exlatî, dema ku di uzlet û xelwetê da bûye, ev helbest nivîsîne. Lewra di van helbestan da nexasim jî yên di rûpelên 136em û 149em da derbas dibin, ji keynî deng û sewta Exlatî, meriv rastî balindeyan tê ku bi zarê xwe zîkr û wîrdê dikin. Dîsa di van herdu helbestên navborî da bi derxistina dengê xwe yê “qû qû” kund derbas dibe ku ev jî nîşan dide, Exlatî şevan raneketiye, li ser zîkr û taeta xwe bûye.

Ji aliyê xwe ve wekî damezirînerê Tekyaya Brîfkanê ya li Duhokê ve ya ku li herêmê qedera 2 qirnan xizmeta terîqeta Xelwetiyan kiriye (Tenik, 2022, r. 86), Exlatî yek ji kesayetên herî giring ê terîqeta Xelwetiyan e. Exlatî wek şexs, ev nasnav neqîşandiye dîwana xwe jî û di dîwana xwe da mexlesa “Xelwetî” emilandiye.

Her wiha dema em di qada pratîkê da li terîqeta Xelwetiyan dinihêrin, em dibînin ku rêgezên wekî “xwe birçî hiştin, bêdengî, îbadeta şevê, uzlet, zîkr, tefekur, îbadeta li gorî erkanê û rebt (salik divê qelbê xwe bi yê şêxê xwe ve girê bide) derdikevin pêş (Knysh, 2011, r. 251). Taybetiya herî sereke ya ku terîqeta Xelwetiyejî terîqetên din cuda dike ew e ku ji salikan tê xwestin ku bi navberên diyar, xelwetê (uzlet) dubare bikin. Ji bo xelweta herî kin maweya dihat pêşniyazkirin 3 roj bû. Her wisa ev mawe derdiket heta 40 rojan jî. Li gorî hin şaxên Xelwetiyan, ji bo ku murîd ji întisaba terîqetê ra bihata amadekirin, sepna xelwetê pir pêwîst

bû. Lê li gorî hin şaxên din jî sepana xelwetê divê piştî kesbkirina dereceya pêncem bihata cîbicîkirin. Her wiha dereceyên manewî yên Xelwetiyyê ji heft meqaman pêk tên ku têkildarî wirdên bi navên Xwedê yên wekî “tehlîl, Allah, hû, heyy, heqq, qeyyûm û qehhar” kirine (Knysh, 2011, r. 251). Dîsa Knysh diyar dike ku li gorî teorînasên Xelwetiyan, ji van meqaman her çarên ewil, qonaxa amadehiyê ye û ji meqama pêncem pê ve salik dikare rasterast bi heqîqeta Xwedê ra bikeve rabiteyê. Her wiha kesbkirina meqamên mayîn jî êdfî ne bi hewl û xebatê, belê bi înayeta Xwedê ve pêkan e (r. 251). Nexwe Exlatî di qonaxa amadehiyê ya rêbaza terîqetê da ev her çar helbestên li jor destnîşankirî, nivîsîne.

Ji aliyê mijara me ve jî di vir da tiştê herî giring ew e ku Exlatî, nexasim jî di helbesta 7an da bi rê û rêbazeke pir resen cotepeyv çêkirine û kirine nav dîwarê helbesta xwe. Exlatî bi dengê balindeyan û her wiha bi dengê zikra salikên terîqetê hem cotepeyv çêkirine û hem jî rîtm û ahengek bi dest xistiye.

Encam

Ev xebata ku cotepeyvyan digel pênase û kategoriyan wê vedikole, wan li ser kategoriyan pêşniyazkirî di *Dîwana Exlatî* de digere û xusûsen ji tîkaran di Dîwanê de hatine bikaranîn sîd werdigire. Lê divê bê gotin ku xebata me cih cihan amaje bi aliyê maneyî yê cotepeyvên Dîwan kiribe jî zêdetir berê xwe dide aliyê morfolojîk yê vê mijarê.

Li gorî lêkolîna me, di dîwanê da 106 cotepeyv hatine bikaranîn. Ji van 43 wekî navdêr, 18 wekî rengdêr, 5 wekî lêker, 28 wekî hoker û 10 jî wekî nîda hatine bikaranîn. Di *Dîwana Exlatî* da cotepeyvên ji hejmaran û yên bi “m”yê çêdibin nehatine emilandin. Dîsa di dîwanê da cotepeyvên ku ji peyvên bêwate pêk tên nehatine emilandin ku dikeve kategoriya cotepeyvên ji hêla wateyê ve. Ji aliyekî din ve ji ber ku dîwaneke klasîk e, piraniya cotepeyvên dîwanê ji mezmûn û jêderên edebiyata klasîk hatine saz kirin.

Şêx Şemseddînê Exlatî ku yek ji helbestvanên ewil ê edebiyata Kurdî ya klasîk e û li dû xwe dîwaneke nemureteb hiştiye, ji ber ku di heman demê da damezirînerê Tekyaya Brîfkanê ya li Duhokê ye, tesewifê û nexasim jî terîqeta Xelwetiyan di asteke bilind da rengê xwe daye helbestên wî. Hetta meriv vê rengvedana tesewifê û terîqeta Xelwetiyyê di wan cotepeyvyan da jî dibîne ku Exlatî di dîwana xwe da emilandine. Lewra Exlatî di helbestên xwe da cotepeyvên bi wî rengê emilandine ku ji zikra murîdan û wirda balindeyan pêk tên. Anku di wan helbestên wî da yên di wextê uzlet û xelwetê da hatine nivîsîn, meriv wirdê zebanê balindeyan jî dibîne û dibihîze. Nexwe Exlatî ji xeynî cotepeyvên me beş bi beş destnîşan kirine, yên ji oladana dengê însan û balindeyan jî emilandine ku dîwana wî ji vê hêlê ve dibe xwedan resm û rûçikekî resen.

Pêvek

Cotepeyvên bi dubarebûna heman peyvê pêk tên			
ax ax	her her	qern bi qern	şeq şeq
bilbil	hey hey	qet qet	şet şet
car car	hudhud	qû qû	tex tex
çend çend	kend kend	rê rê	weh weh

dem dem	kû kû	reh reh	weş weş
dil dil	kun kun	rex rex	xeh xeh
geh geh	mû mû	seraser	xweş xweş
geş geş	pişt bi pişt	serbiser	zar zar
heb heb	pû pû	sû sû	zû zû
Cotepeyvên bi dubarebûna peyvên hemwate û nêzwate pêk tên			
'enber û misik û bixur	'izz û naz	agir û av û nûr	aşiq û dîwane
bê'ar û riswa	ber û daran	bêxwab û xwerd	bîş û pir
buryan birişt	cah û meqam	cerg û hinav	derd û 'işq
dîsa ji nû	dîwane û sewda	durr û me'anî	durrgher
efgar û zar	ehd û wefa	eql û dil û dîn	êrve û wêrve
feryad û fixan	firyad û hewar	genc û kan	genim û erzin
hûr û durîşt	keştî û Nûh û necat	kûh û qifar	lehze û saet
lewh û bazî	mal û çîst	mest û deng	mest û fereh
mest û rind	mest û xerab	muflis û dîwane	nadan û e'ma
nale û feryad	nehwe û zarî	nuql kebab	pêt û pereng
pîrejin	qal û hal	qebr û balîn	qerye û şar
qîl û qal	qulzem û 'umman	rehwar û vervî	samit û lal û xemûş
sebr û qerar	sebr û taqet	ser û rîş	ser û saman
sihûf û lewh û zebûr	sirc û find	sukne û sebr	suqbe û xar
şox û şeng	tirk û zeng	waleh û mest	wecd û hal
wecd û şewq	xemr û şerab	zewq û saz	zewq û sefa
Cotepeyvên bi dubarebûna peyvên dijawate pêk tên			
leyl û nehar	muşkil û hel	nûr û zelum	roj û şev
şev ro	xadim û şah û xulam		
Cotepeyvên ji navdêran pêk tên			
agir û av û nûr	ber û daran	bilbil	cah û meqam
cerg û hinav	derd û 'işq	durr û me'anî	'enber û misik û bixur
eql û dil û dîn	genc û kan	genim û erzin	hudhud
'izz û naz	keştî û Nûh û necat	kûh û qifar	lehze û saet
lewh û bazî	mal û çîst	muşkil û hel	nuql kebab
nûr û zelum	pêt û pereng	pîrejin	qal û hal
qebr û balîn	qerye û şar	qîl û qal	qulzem û 'umman
sebr û qerar	sebr û taqet	ser û rîş	ser û saman
sihûf û lewh û zebûr	sirc û find	sukne û sebr	suqbe û xar
tirk û zeng	xadim û şah û xulam	xemr û şerab	wecd û hal

wecd û şewq	zewq û saz	zewq û sefa	
Cotepeyvên ji rengdêran pêk tên			
aşiq û dîwane	bê'ar û riswa	bêxwab û xwerd	bîş û pir
buryan birişt	dîwane û sewda	durrgher	hûr û durişt
mest û deng	mest û fereh	mest û rind	mest û xerab
mufliş û dîwane	nadan û e'ma	rehwar û vervî	samit û lal û xemûş
şox û şeng	waleh û mest		
Cotepeyvên ji hokeran pêk tên			
bend bend	car car	çend çend	dem dem
dil dil	dîsa ji nû	êrve û wêrve	geh geh
geş geş	heb heb	her her	kend kend
leyl û nehar	mû mû	pişt bi pişt	qern bi qern
qet qet	rex rex	roj û şev	seraser
serbiser	sû sû	şet şet	şev ro
tex tex	xweş xweş	weş weş	zû zû
Cotepeyvên ji lêkeran pêk tên			
kun kun	kû kû	pû pû	qû qû
şeq şeq			
Cotepeyvên ji nîdayan pêk tên			
ax ax	efgar û zar	feryad û fixan	firyad û hewar
hey hey	nale û feryad	nehwe û zarî	xeh xeh
weh weh	zar zar		
Cotepeyvên bi gihanekan çêdibin			
agir û av û nûr	aşiq û dîwane	bê'ar û riswa	ber û daran
bêxwab û xwerd	bîş û pir	cah û meqam	cerg û hinav
derd û 'îşq	dîwane û sewda	durr û me'anî	efgar û zar
ehd û wefa	'enber û misik û bixur	eql û dil û dîn	êrve û wêrve
feryad û fixan	firyad û hewar	genc û kan	genim û erzin
hûr û durişt	'izz û naz	keştî û Nûh û necat	kûh û qifar
lehze û saet	lewh û bazî	leyl û nehar	mal û çîst
mest û deng	mest û fereh	mest û rind	mest û xerab
mufliş û dîwane	muşkil û hel	nadan û e'ma	nale û feryad
nehwe û zarî	nûr û zelum	pêt û pereng	qal û hal
qebr û balîn	qerye û şar	qîl û qal	qulzem û 'umman
rehwar û vervî	roj û şev	samit û lal û xemûş	sebr û qerar

sebr û taqet	ser û rîş	ser û saman	sihûf û lewh û zebûr
sirc û find	sukne û sebr	suqbe û xar	şox û şeng
tirk û zeng	waleh û mest	wecd û hal	wecd û şewq
xadim û şah û xulam	xemr û şerab	zewq û saz	zewq û sefa
Cotepeyvên bi daçekan çêdibin			
pişt bi pişt	qern bi qern	serbiser	

Tablo 1: Tabloya cotpeyvên dîwanê li gorî kategoriyan.

agir û av û nûr	aşiq û dîwane	ax ax	bend bend
ber û daran	bê'ar û riswa	bêxwab û xwerd	bilbil
bîş û pir	buryan birişt	cah û meqam	car car
ceq û hinav	çend çend	dem dem	derd û 'işq
dil dil	dîsa ji nû	dîwane û sewda	durr û me'anî
durrgher	efgar û zar	ehd û wefa	'enber û misik û bixur
eql û dil û dîn	êrve û wêrve	feryad û fixan	firyad û hewar
geh geh	genc û kan	genim û erzin	geş geş
heb heb	her her	hey hey	hudhud
hûr û durişt	'izz û naz	kend kend	keştî û Nûh û necat
kû kû	kûh û qifar	kun kun	lehze û saet
lewh û bazî	leyl û nehar	mal û çist	mest û deng
mest û fereh	mest û rind	mest û xerab	muflis û dîwane
muşkil û hel	mû mû	nadan û e'ma	nale û feryad
nehwe û zarî	nuql kebab	nûr û zelum	pêt û pereng
pîrejin	pişt bi pişt	pû pû	qal û hal
qebr û balîn	qern bi qern	qerye û şar	qet qet
qîl û qal	qû qû	qulzem û 'umman	rê rê
rehwar û vervî	rex rex	roj û şev	samit û lal û xemûş
sebr û qerar	sebr û taqet	ser û rîş	ser û saman
seraser	serbiser	sihûf û lewh û zebûr	sirc û find
sukne û sebr	suqbe û xar	sû sû	şeq şeq
şet şet	şev ro	şox û şeng	tex tex
tirk û zeng	waleh û mest	wecd û hal	wecd û şewq
weh weh	weş weş	xadim û şah û xulam	xeh xeh
xemr û şerab	xweş xweş	zar zar	zewq û saz
zewq û sefa	zû zû		

Tablo 2: Rêza alfabetîk a cotepeyvên dîwanê.

Çavkanî /References

- Adak, A. (2017). Aheng û Mûsîqî di Helbestên Melayê Cizîrî de. *Mukaddime*, 8(1), 41-76.
- Aktan, B. (2016). *Türkiye Türkçesinin Söz Dizimi*. Eğitim Yayınevi.
- Baran, B. (2010). *Rêzimana Kurmancî*. Belkî.
- Başçı, V., & Aykaç, Y. (2022). Dahûrîneke Tesewifî li Ser Qesîdeya “Çelebî” ya Şêx Şemseddîne Qutbê Exlatî. *Kurdiname* (7), 74-103.
- Borak, M. (2014). *Ferhenga Biwêjan (Çapa 2yem)*. Stenbol: Enstîtuya Kurdî ya Stenbolê.
- Çoraklı, Ş. (2001). Türkçenin Yaratma Gücü İkilemeler (I). *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 17 (Efrasiyap Gemalmaz Özel Sayısı), 53-60.
- Çürük, Y. (2016). İkilemelerin Dilbilgisel Anlamları. *The Journal of Academic Social Science Studies* (48), 397-411.
- Demir, T. (2006). *Türkçe Dilbilgisi*. Kurmay Kitabevi.
- Ertekin, Z. û Açar Z. (2015). Di Kurmancî da Cotepeyv û Cureyên Wan. *Bingöl Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü Dergisi*, 1(1), 82-92.
- Exlatî, Ş. Ş. (2022). *Dîwan (werger û nîşe: Bedrettin Basuğuy)*. Kültür ve Turizm Bakanlığı.
- Harman Ö. F. û Kurnaz C. (1998). *Hüdhüd, İslam Ansiklopedisi, C. 18*. İstanbul: DİB Yayınları.
- Hasphelmuth, M., & Sims, A. D. (2010). *Understanding Morphology*. London: Hodder Education an Hachette UK Company.
- Hatiboğlu, V. (1981). *Türk Dilinde İkileme (2. Baskı)*. Ankara Üniversitesi Basımevi.
- Knysh, A. (2011). *Tasavvuf Tarihi*. Ufuk Yayınları.
- Korkmaz, Z. (2010). *Gramer Terimleri Sözlüğü (4. Baskı)*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Serdar, B. (2015). *Dîwana Şêx Şemseddîne Exlatî-Metn û Vekolîn*. Nûbihar.
- Tan, S. (2015). *Rêzimana Kurmancî*. Enstîtuya Kurdî ya Stenbolê.
- Taş, İ. (2012). Kutadgu Bilig’de İkilemeler. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Beletten*, 60 (2), 43-96.
- Tenik, A. (2022). Tarihsel Süreçte Kürt Coğrafyasında Tasavvuf ve Tarikatlar (3. Baskı). Nûbihar.
- Urbanczyk, S. (2024, October 5). Phonological and Morphological Aspects of Reduplication. *Oxford Research Encyclopedia of Linguistics*, s. 1. <https://oxfordre.com/linguistics/view/10.1093/acrefore/9780199384655.001.0001/acrefore-978>
- Yıldırım, K. (2013). *Temel Alıştırma ve Metinlerle Kürtçe Dilbilgisi Kurmanci Lehçesi (3. Baskı)*. Avesta.
- Yılmaz, S. (2013). *Dîwana Şêx Şemseddîne Exlatî-Metn û Lêkolîn*. Mardin: Artuklu Üniversitesi.